

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՄԵՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1930 թթ.

Ա Մ. Արմենը Երևանում. գրական պայքարի մեջ

1925թ. հաստատվելով Երևանում՝ Արմենը միանգամից հայտնվում է գրական կյանքի եռուն հորձանուտի մեջ: 1925թ. նոյեմբերի 6-ին լույս է տեսնում «Նոյեմբեր» միության «Նոյեմբեր» մեկօրյա թերթը, որի մեջ «Նոյեմբեր» միության հայտարարության, կանոնադրության նախագծի, Ե. Չարենցի «Պատասխան «Մի կարևոր պարզաբանում»-ի և այլևայլ կարևոր նյութերի հետ մեկտեղ լույս են տեսել նաև Մ. Արմենի «Կուզնիցա»-ն Ռուսաստանում և Հայաստանում» հոդվածը՝ «Ա.» ստորագրությամբ «Կենցաղի բացը գրականության մեջ» փոքր գրությունը և Է. Վերհարնի «Աղջիկներ» բանաստեղծությունը ռուսերենից արված նրա թարգմանությամբ: Այսպիսի բազմակողմանի և առատ մասնակցությունը մեկօրյա թերթին պայմանավորված էր Չարենցի ցանկությամբ և Արմենի եռանդով:

Նշված առաջին հոդվածում նա վերլուծում է «Կուզնիցա»-ի աշխատանքները: Դա մի խմբակցություն էր, որի գործունեության ձևն ու սկզբունքները որդեգրել էին Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի հետնորդները: «Նոյեմբեր»-ի դիրքերից Արմենը ինչպես հարկն է քննադատում է «Կուզնիցա»-ի մակերեսային դիրքորոշումը գրականության մեջ. «Կուզնիցականները» փոխանակ ամբողջ կյանքը ընդգրկելու պրոլետարական իդեոլոգիայի տեսակետից, մոտենում էին միայն գործարանային միջավայրին, այն էլ համքարական և սեփականատիրական շեղումներով: Կազմակերպված պրոլետարիատի դասակարգային ձգտումների սխալ ըմբռնում՝ ահա կուզնիցականների առաջին տիպիկ կողմը»¹:

Այնուհետև՝ «Հայ պրոլետ գրականությունը հանձինս Հ.Պ.Գ. ասոցիացիայի և նրա օրգան «Մուրճ»-ի, ունեցավ իր «Կուզնիցա»-ն: Էլ չենք խոսում Թիֆլիսի «Կարբոն»-ի մասին, որը ոչ միայն իր էությանը, այլ նաև անունով, այդ «Կուզնիցա»-ի պատճենն էր մեզ մոտ»²: Իր այս հոդվածով Արմենը լուրջ հարված է հասցնում ասոցիացիային, որը ձգտում էր միանձնյա դեկավար դիրք գրավել գրականության մեջ, «... մոնոպոլիայի ենթարկել Հայաստանի պրոլետ գրական շարժումը»:

Հաջորդ հոդվածում պրոլետ գրողների վերացական կոչերին Արմենը հակադրում է կենցաղի որոշակիությունը. «Առաջին անգամ չէ, որ բարձրացվում է հարց այն մասին, որ պետք է պրոլետ գրականությունը տա կենցաղային գործեր, որոնք բխեին մեր կոնկրետ իրականությունից: Վերացական պոեզիայի հանդեպ հետզհետե պետք է ստեղծել կենցաղայինը»³:

Մենք վստահ ենք, որ «Ա.»-ն Արմենն է, որովհետև կենցաղը գրականության մեջ նա պատկերեց թե՛ իր էպիկաներում և թե՛ արձակ երկերում: Բացի դրանից, այստեղ կան դատողություններ, որոնք ակնհայտորեն նման են նախորդ հոդվածի մտքերին:

Վերհարնի «Աղջիկներ»-ը գործողությունների արագ ընթացքով զարգացող բանաստեղծություն է, որն իր մեջ կրում է «բայերն ընդդեմ անականների» գեղարվեստական սկզբունքի արտահայտությունը:

Ահա մեկ հատված.
Գնացե՛ք, վերադարձե՛ք
պարն ունի ջրվեժներ,
խելահան, հոգնեցնող,
բայց պարողը կլինի ճարպիկ,
կլինի նա կեղծող,
ու կտա իր մարմնին ձևեր,

¹ «Նոյեմբեր», 1925, 6 նոյեմբերի, թիվ 1, մեկօրյա թերթ:

² Նույնը:

³ Նույնը:

գեղեցիկ ձևեր նորանոր:

Հավեցե՛ք,

անհոգ,

սիրտ սրտի, կուրծք կրծքի,

և հայման մեջ գուշակեցե՛ք,

երբ որ դաշտ կզնաք միասին,

- որ⁴ն է ձեր ապագա ամուսինը⁴:

Այս մեջբերումն արեցինք մահ այն նպատակով, որպեսզի ցույց տանք Մ. Արմենի ինքնությունն պոետիկ ձևավորումը, որի հիմքը ևս գործողությունների ազատ զարգացումն է: Թերթի վերջում տրված է «Նոյեմբեր»-ի հրատարակությունների ցանկը՝ 12 անուն գիրք՝ պոետիկ, արձակ, թատերգություններ, քննադատական հոդվածների ժողովածու: Այս շարքի մեջ է մահ Մ. Արմենի «Էպիկաներ» գիրքը:

Մ. Արմենը սերտորեն համագործակցում է Չարենցի ու Մահարու հետ: 1927-ին, երբ պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի անդամները հարձակվել էին Գ. Մահարու վրա՝ նա վերջինիս հետ մեկտեղ հանդես է գալիս ասոցիացիայի սխալ և սխեմատիկ գործունեությունը քննադատող հայտարարություններով՝ «Դեկլարացիա ՀՊԳ միության մի խումբ անդամների կողմից» (15.01.1927), ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի մամուլի բաժին» (7. 06. 1927), որով հայտարարում են, որ իրենք դուրս են գալիս գրողների միությունից, որովհետև այդտեղ իրենց համար չկան գործունեության պայմաններ:

Այս մտայնությամբ Արմենը օգոստոսի 7-ին հանդես է գալիս «Հայաստանի պրոլետարական գրականության մասին» հոդվածով, որի մեջ գրում է. «Փոխանակ քննելու պրոլետարական գրականության դժվարությունների իսկական պատճառները (ներքին պատճառները), նրանք հարցի ծանրության կենտրոնը փոխադրում են դուրս և աշխատում են գտնել պրոլետարական գրականության դժվարությունների արտաքին պատճառները»⁵: Նրանք ասելով՝ Արմենը նկատի ուներ Վշտունուն և Ալազանին: Արմենն անդրադառնում է հետևյալ հարցերին՝ 1) վարդինիզմ (ուղեկիցների հետ միավորվելու գաղափարի ժխտումը), 2) կոմսոցապարծություն (ինքնագովություն, ինքնամեծարանք), 3) բռնադատություն («...բոլորը հավաքվել են պրոլետ գրականության դրոշի տակ, հավաքվել են ձևականորեն»⁶, որ նշանակում է՝ ամեն մեկը մի կողմ է քաշում), 4) կազմակերպչական թուլություն և նոր ուժերի պակաս:

Բանավեճը շարունակում են Ալազանը⁷, Վանանդեցին⁸, Վշտունին⁹: Մահարու և Արմենի միջև, որ խորանում և ի վերջո գրականից վերածվում է քաղաքական առճակատման: Չարենցը 1928-ին հանդես է գալիս «Օբյեկտիվ քննադատության մասին» հոդվածով: Վշտունին պատասխանում է «Նամակ խմբագրության»¹⁰ գրությունով: Դրան հաջորդում է ՀՊԳԿ կենտրոնական վարչության «Առասպել և իրականություն»¹¹ վերնագրով «Բաց նամակը»: Այս մթնոլորտում Թիֆլիսում բացվում է պրոլետ գրողների անդրկովկասյան առաջին համագումարը, որն արտաքուստ ձևական հաշտեցման կոչ է անում հայ պրոլետ գրողներին: Վանանդեցին ի մի է բերում պրոլետ գրողների անդրկովկասյան առաջին համագումարի արդյունքները և այդ կապակցությամբ հռչակում մի թեզ, որը հետագայում յուրովի շարունակվում է Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածում: Վանանդեցին գրում է. «Համագումարը հայտարարեց, որ պրոլետ գրականության հետագա զարգացման ուղղությունը պրոլետարական ռեալիզմի ուղղությունն է: Այդ գրականությունը ազգային է իր ձևով, իր լեզվով, իր մեջ

⁴ «Նոյեմբեր», 1925, 6 նոյեմբերի, թիվ 1, մեկօրյա թերթ:

⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 1927, 180, 7 օգոստոսի:

⁶ Նույնը:

⁷ Վ. Ալազան, Դարձյալ պետհրատի, վարդինիզմի և հարակից մի քանի այլ մանրությունների մասին, «Խորհրդային Հայաստան», 1927, 191, 21 օգոստոսի:

⁸ Գ. Վանանդեցի, Պրոլետ գրողների միության 5-րդ տարեկարգի առթիվ, «Խորհրդային Հայաստան», 1927, 294, 25 դեկտեմբերի:

⁹ Ա. Վշտունի, Կարմիր տերևի նման (Կարմիր բծից դուրս գտնվող բոլոր բուրժուական և մանրբուրժուական պոետներին), «Խորհրդային Հայաստան», 297, 29 դեկտեմբերի:

¹⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 1928, թիվ 6, 8 հունիսի:

¹¹ Նույն տեղում, թիվ 7, 10 հունվարի:

անդրադարձող տվյալ ազգությանը հատուկ կոլորիտով»¹²: 1932թ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ 13 գրողների հետ Մ. Արմենը ևս մեկ տարով ազատվում է պաշտոնից, «նյութապես ապահովվում՝ նվիրվելու հատկապես ստեղծագործական աշխատանքի»¹³:

Մ. Արմենը «Նշենք պրոլետարական գրողի անցած ուղին» հոդվածով միանում է Վ. Ալազանի գրական գործունեության տասնամյակը նշելու նախաձեռնությանը: Խ. Մարգարյանը հանդես է գալիս «Նորից Մ. Արմենի մասին»¹⁴ հոդվածով և վիճարկում նրա տեսակետները:

Խ. Մարգարյանը և Վ. Նորենցը «Հոկտեմբերը և մեր գրականությունը»¹⁵ հրապարակման մեջ քննադատական հայացք են ուղղում Չարենցին և ուրիշների, այդ թվում նաև Արմենին. «Մակայն դասակարգային պայքարի սրման, կոլխոզ շարժման բուռն վերելքի ու կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացման պայմաններում գրական հիմնական կադրերից ոմանք, ենթարկվելով խորթ ազդեցությունների, շեղվեցին պրոլետ գրականության հիմնական ընթացքից: Այդ շեղմանը այս կամ այն չափով ենթարկվեցին Չարենցը, Ալազանը, Նորենցը, Տարոնցին, Արմենը...»¹⁶:

Գրական պայքարի մեջ արդեն իսկ թրծված Մ. Արմենը 1933 թ. հանդես է գալիս «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին»¹⁷ հոդվածով, որը ըստ էության «Նոյեմբեր» խմբի տեսական ծրագիրն էր, և որը դառնում է ժամանակին աղմուկ հանած առանցքային հրապարակումներից գլխավորը: Թերթի պատասխանատու խմբագիրը ասոցիացիայի պարագլուխներից մեկն էր՝ Ն. Դաբադյանը, իսկ խմբագրական կոլեգիան ներկայացնում են և՛ «Նոյեմբեր-ի, և՛ ասոցիացիայի ներկայացուցիչները՝ ինքը՝ Մ. Արմենը, այնուհետև՝ Ա. Բակունցը, Ն. Չարյանը, Վ. Թոթովենցը, Խ. Մարգարյանը և Վշտունին: Թերթը տպագրել է Արմենի հոդվածը, բայց նույն համարում զետեղել է նաև այդ հոդվածի դրույթները ջախջախող 2 հոդված՝ Ե. Չուբարի «Չախջախել խմբակայնությունը և նացիոնալ-դեմոկրատական տենդենցները» և Գ. Վանանդեցու «Լեզենդա ազգային և «միջազգային ձևի մասին»:

Արմենի հոդվածը բաժանված է առանձին մասերի՝ «1. Քննադատության մասին, 2. Ինչո՞ւ է Չարենցը արժեքավոր, 3. Ազգայնականը և ազգայինը, 4. Գրական տենդենցներն այսօր»: Հոդվածի կենտրոնում Չարենցն է և Չարենցի ստեղծագործական փորձը, ինչը և առիթ է Մ. Արմենի համար ձևակերպելու գեղարվեստական ընթացքը որոշող որոշ օրինաչափություններ: 1932-ին լրացավ Չարենցի գրական գործունեության 20-ամյակը, որը չնշվեց այնպես, ինչպես վայել պիտի լիներ Չարենցին: Միայն Արմենի համար շարժառիթը այդ գրական հորելյանն է, որից սկսվում և ճյուղավորվում է նրա խոսքը: Նա, միայն, դժգոհում է ընթացիկ քննադատությունից, որը «տառապում է հանցավոր անլուրջամբ»: Ըստ նրա՝ «Չարենցի մեծագույն արժեքը և խոշոր ծառայությունը մեր կուլտուրային այն է, որ նա հանդիսանում է մեր ազգային կուլտուրայի ստեղծման առաջավոր հարվածայինը»: Ըստ նրա՝ Չարենցի ստեղծագործությունը «պրոլետարական բովանդակությամբ ազգային կուլտուրա է»: Արմենը քննադատում է այն քննադատներին (Գ. Վանանդեցի), ովքեր Չարենցի ստեղծագործության մեջ ազգային հատկանիշների խտացումը համարել են ազգայնականություն: Չարենցի գրական ճանապարհը նա համարում է «ազգային ինքնորոշման ճանապարհ: Չարենցի ուղին դա շարունակ եղել է ազգային հատկանիշների կոնսոլիդացիայի ուղին իր երկերում, որը և միակ ճանապարհն է դեպի պրոլետարական համամարդկային կուլտուրան»: Խորացնելով բանավեճը Վանանդեցու և գռեհիկ սոցիոլոգիզմով տառապող մյուս քննադատների դեմ՝ Արմենը գրում է. «Նրանք չէին գիտակցում, որ միջազգային գրող լինելու միակ ուղին ազգային գրող լինելն է, միջազգային կուլտուրա ստեղծելու միակ ուղին՝ ազգային կուլտուրա ստեղծելը»: Կարծեցյալ, երևութական ինտերնացիո-

¹² Գ. Վ ա ն ա ն դ ե ց ի, Պրոլետ գրողների անդրկովկասյան առաջին համագումարի արդյունքները, «Նորհրդային Հայաստան», 1928, 25, 31 հունվարի:

¹³ «Գրական թերթ», 1932, թիվ 1, 23 փետրվարի:

¹⁴ Նույն տեղում, թիվ 6, 20 ապրիլի:

¹⁵ Նույն տեղում, 8, 10 մայիսի:

¹⁶ Նույն տեղում, 23, 7 նոյեմբերի:

¹⁷ Նույն տեղում, 7, 21 ապրիլ:

նախզմին Արմենը հակադրում է ազգային հատկանիշների խորացման տեսությունը՝ որպես փրկություն գաղափարական սխեմատիզմից:

Տեսական հիմնավորումից հետո նա քննական հայացք է ուղղում Չարենցի անցած գրական ճանապարհին՝ «Դանթեական առասպելից» ու «Երկիր Նաիրի» վեպից մինչև «Լեպիքական լուսաբաց» ժողովածուն և «Գովք ...» պոեմը:

Արմենը նաև գրում է, որ իր նշած գրական սկզբունքների շուրջ համախմբվել են Չարենցը, Բակունցը, ինքը «և մի շարք ուրիշները»: Այդ սկզբունքները նա բնորոշում է որպես «ազգային կուլտուրայի զարգացման տենդենցներ»: Նա վերստին ընդգծում է վերը ասած միտքը, ըստ որի՝ «միջազգային կուլտուրան ոչ այլ ինչ է, քան պրոլետարիատի իդեոլոգիան արտահայտող ազգային կուլտուրա»: Հողվածն ավարտում է ցանկությամբ, որպեսզի գրականությունը ետ չմնա «մեր բովանդակությամբ պրոլետարական և ձևով ազգային կյանքից»:

Հենց այն, որ թերթի միևնույն համարում տպագրվել են Ե. Չուբարի և Գ. Վանանդեցու ընդդիմախոսությունները, ինքնաբերաբար ենթադրել է տալիս, որ Արմենի հողվածը նախապես քննարկվել է խմբագրական կոլեգիայի կողմից և համձնարարվել է այն ջախջախել: Ե. Չուբարի հողվածի էությունն ամբողջությամբ արտացոլվել է վերնագրի մեջ՝ «Չախջախել խմբակայնությունը և նացիոնալ-դեմոկրատական տենդենցները»: Ըստ հեղինակի՝ Արմենը հայտնում է տեսակետներ, «որոնք ոչ մի առնչություն չունեն մարքս-լենինյան գրականագիտության թեորիայի հետ, ընդհակառակը՝ արտահայտում են բուրժուական իդեոլոգիայի ազդեցությունը խորհրդային գրողի վրա»: Ըստ Չուբարի՝ Արմենի առաջին հողվածն «ապացուցեց այն, թե ինչպես չպետք է խորհրդային գրողը գրի վեպ կամ պատմածք», իսկ երկրորդը ցույց է տալիս, թե ինչպես է «խորհրդային գրողներից մեկը խճճվել պրոլետարիատին խորթ իդեոլոգիայի ազդեցության ցանցում և կուրացել է խմբակայնության թունավոր մշուշից»:

Չուբարն այն կարծիքի է, որ «Արմենը թքում է մեր մարքս-լենինյան քննադատության կատարած դերի վրա»: Աստիճանաբար գույները խտանում են, «Արմենը առաջինը չէ այն կոնտրաբանդիստներից, որոնք զինվելով Լենինից կամ Ստալինից վերցրած ցիտատներով, օրթոդոքսի պոզա են ընդունում, ըստ էության փորձելով խեղաթյուրել Լենինիզմը և կռվել նրա դեմ»: Արմենը դիտվում է որպես խորհրդային գաղափարախոսության թշնամի, քանի որ Չուբարի կարծիքով «միայն տեղական նացիոնալիստներին է հատուկ շեշտը դնել ազգային առանձնահատկությունների վրա, անտեսել այն, որ միացնում է տարբեր ազգությունների բանվորներին և աշխատավորներին...»: Հարվածի սլաքն ուղղելով նաև Չարենցի դեմ՝ Չուբարը գաղափարական պաշտպանության տակ է առնում Ն. Չարյանին, Ա. Վշտունուն, Վ. Ալազանին և սեղմում գաղափարական օղակը «Նոյեմբեր»-ի քառյակի դեմ:

Իր հերթին «Լեգենդա ազգային և «միջազգային» ձևի մասին» հողվածում նույն քննադատական դիրքերից հանդես է գալիս նաև Գ. Վանանդեցին: Ըստ նրա՝ «Արմենը գտնում է, որ ներկայիս ազգային ձևը մեր պրոլետարական գրականության մեջ կիրառում են Չարենցը, Ա. Բակունցը, Մահարին և ինքը՝ Արմենը: Մյուսները կանգնած են «անազգային ձևի դիրքերի վրա»: Այդ պատճառով՝ առաջինները ելնում են ազգային գրականության «տրադիցիաներից, վերջիններս բացասում են այդ տրադիցիաները»: Թե՛ Չուբարը, թե՛ Վանանդեցին հանդես են գալիս գաղափարական մերկասպարանոց սխեմատիզմի դիրքերից՝ առանց թափանցելու Արմենի հողվածի խորքերը:

1933թ. նոյեմբերի 18-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում լույս է տեսնում «Հայ պետհրատի արտադրանքի իդեոլոգիական անկայունության մասին» որոշումը, որի առաջին կետը վերաբերում է Ե. Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի արժեքմանը, իսկ չորրորդ կետը Արմենի «Երևան» վեպին: Որոշման մեջ այդ առթիվ ասված է. «Մկրտիչ Արմենի «Երևան» գիրքը, որը քարոզում է տեղական նացիոնալիզմ և կոչ է անում կողմնորոշվել դեպի ֆեոդալական Արևելքը»,¹⁸ անհրաժեշտ է արժեքել:

Արմենի հողվածի որակավորմամբ և քննադատությամբ հանդես է գալիս նաև Ա.Խանջյանը: Երևանի կուսակցական կազմակերպության 1933թ. դեկտեմբերի 5-ին հրավիրված կոնֆերանսի իր ճառի մեջ նա առանձնացնում է «Բակունցի խմբակը, որն

¹⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 1933, 267, 18 նոյեմբերի:

արտահայտում է նացիոնալիստական տենդենցներ (ազգային ձևի պրոբլեմի սխալ ըմբռնումը Սկրուիչ Արմենի հողվածում և այդ հողվածի պաշտպանությունը Բակունցի և Չարենցի կողմից)¹⁹: Նույնը նաև ՀԿ(Բ)Կ 9-րդ համագումարում Խանջյանի ճառի մեջ. «Մեր տաղանդավոր գրողներից Չարենցը, Արմենը, Բակունցը ստեղծագործության հիմնական մի խնդրում՝ գրականության մեջ ազգային ձևի և սոցիալիստական բովանդակության հարցերում կանգնեցին սխալ տեսակետի վրա՝ լռուցաբերելով «ազգային ձևի խտացման» պահանջը, որն ըստ էության նացիոնալիստական շեղում է գրական ստեղծագործության կոմունիստական դիրքերից»²⁰:

1934թ-ին Արմենը մասնակցում է գրական լեզվի հարցերին մվիրված բանավեճին, որը տեղի է ունեցել հունիսի 11-13-ին գրողների տանը: Լեզվի մասին զեկուցումներով հանդես են եկել Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Գ. Դեմիրճյանը, Վ. Թերզիբաշյանը:

Դեմիրճյանը Մ. Արմենի լեզվական յուրահատկությունները տեսնում է գրողների այն խմբի մեջ, որոնք օգտագործում են «այսօրվա մասսայական լեզուն»²¹: Ըստ նրա՝ այս խմբի մեջ են նաև Ս. Չորյանն ու Գ. Մահարին: Իր ելույթի մեջ Մ. Արմենը շեշտադրված արտահայտվում է Ն. Չարյանի լեզվի մասին, նշում թերությունները: Հատկապես քննադատում է Ն. Չարյանի գյուղացի հերոսների լեզուն, ինչը միաժամյ չէ, հետեվողական չէ, այլ պարզունակ ոճավորման փորձ:²² Լեզվի շուրջ սկսված բանավեճը շարունակվում է նաև Հայաստանի գրողների առաջին համագումարում (1934, 1-5 օգոստոս), ուր հողվվում է նաև Մ. Արմենի անունը:

Իր ճառում ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ազիտացիայի և պրոպագանդայի վարիչ Լևոն Արիսյանը հերթական անգամ քննադատում է Չարենցի, Բակունցի, Մահարու և Արմենի «նացիոնալիստական սխալները»²³: Այս ծրագրային հողվածից հետո կուսակցական մարմինների ճնշմամբ ստիպում են հրաժարվել հիմնական դրույթներից: Այդ նպատակով 1934թ. հունիսի 21-ին Բակունցը զեկուցում է «Տեղական նացիոնալիզմի մի քանի արտահայտությունները մեր գրականության մեջ»²⁴ հարցի շուրջը: Չեկուցման տեղեկատվության մեջ սակած է, որ մտքերի փոխանակությանը մասնակցել են նաև Չարենցն ու Արմենը: Այնուհետև. «Ընկերներ Ե. Չարենցը, Վ. Թոթովենցը, Մ. Արմենը լիովին ընդունեցին զեկուցողի դրույթները...»²⁵: Եվ նրանից պահանջում են հանդես գալ «կոնկրետ ստեղծագործական հարցերի շուրջը ծավալուն ինքնաքննադատությամբ»²⁶: Այս ամենից դժգոհ Չարենցն ու Արմենը հուլիսի 23-ին հանդես են գալիս Հայաստանի խորհրդային գրողների կազմկոմիտեին ուղղված հայտարարությամբ և ասում, որ իրենք «լիովին» չեն ընդունում Բակունցի զեկուցման «բոլոր» դրույթները, դեռ ավելին՝ գտնում են, որ նա թույլ է տվել որոշ սխալներ:

Արմենի հողվածի քննադատությամբ շուրջ տարիուկես հետո «Դեպի ծավալուն ստեղծագործական ինքնաքննադատություն» հողվածով հանդես է գալիս «Խորհրդային Հայաստան»-ը: Այն ուղղված էր Չարենցի և նրա գրական համախոհների դեմ: Մասնավորապես Արմենի հողվածի կապակցությամբ թերթը գրում է. «Մեր գրականության մեջ նացիոնալիստական տենդենցների արտահայտիչն էր Չարենցի խմբակը նաև իր մի շարք գրական-քաղաքական հայացքներով: Այդ խմբակի «տեսական», պլատֆորմը հանդիսացավ Մ. Արմենի անցյալ տարի «Գրական թերթ»-ում հրապարակված, ճիշտ է տեսականորեն չափազանց խղճուկ, սակայն իր արտահայտած հայացքներով անապաման լուրջ ուշադրության արժանի հողվածը:

Մենք դեռևս այն ժամանակ, անցյալ տարվա հուլիսի 9-ի մեր խմբագրական հողվածում ասել էինք, որ Չարենցի ստեղծագործության մեջ էականը համարելով «ազգային հատկանիշների խտացումը»՝ Արմենը որոշակի տուրք է տալիս ազգայնական տենդենցներին մեր գրականության մեջ: Եվ եթե այժմ մենք նորից անդրադառնում ենք այդ

¹⁹ «Գրական թերթ», 1934, 1, 10 հունվարի:

²⁰ Նույն տեղում, 2, 20 հունվարի:

²¹ Նույն տեղում, 16, 20 հունիսի:

²² Նույնը:

²³ Նույն տեղում, 22, 25 օգոստոս:

²⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1934, 168, 23 հուլիս: «Գրական թերթ», 1934, 19, 24 հուլիս:

²⁵ Նույնը:

²⁶ Նույնը:

հողվածին, ապա մախ այն պատճառով, որ այնտեղ արծարծված հայացքներն ամենևին պատահական չեն, այլ բխում են ազգային ձևը միջազգային բովանդակությանը հակադրելու և առաջինին պրիմատ վերագրելու ըստ էության բուրժուական նացիոնալ-դեմոկրատական կոնցեպցիայից և երկրորդ, որ նրա հեղինակը և իր գաղափարական զինակիցները, որոնք պաշտպան էին կամոզել այդ հողվածին, շարունակեցին կառչած մնալ իրենց սխալ և դեպի վտանգավոր ու կործանիչ ճանապարհ առաջնորդող հայացքներին այնպիսի էական հարցում, ինչպիսին է ազգային ձևի և սոցիալիստական բովանդակության հարցը»:²⁷

1934թ. իր «Երևան» էպոպեայի արգելման կապակցությամբ Արմենը դիմում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ Ա. Խանջյանին՝ հիշեցնելով, որ Երևանի կուսակցական ակտիվի նիստում նա թեև սխալ է համարել իր գրքի արգելումը, սակայն ստորին օղակները շարունակում են քաշքշուկը և թույլ չեն տալիս, որ գրքի պատրաստի տպաքանակը նորից վաճառքի հանվի, թույլատրվի նրա ընթերցանությունը գրադարաններում:

1936-ին սկսվում է մի նոր բանավեճ ֆորմալիզմի մասին: Ձեկուցում է Դ. Տեր-Սիմոնյանը և ժամանակի գրական միջոցների շարքում հիշատակում նաև Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուր»-ը, բայց հետևյալ շեշտադրությամբ. «Մինչդեռ հին կյանքը պատկերելիս մեր տաղանդավոր գրողները տվին բարձր որակի երկեր (Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի»-ն, Ա. Բակունցի «Կյորես»-ը, Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուր»-ը, Ս. Ջորյանի «Մի կյանքի պատմություն»-ը), զանգվածների պայքարը սոցիալիզմի համար չստացավ իր արժանի արտացոլումը մեր գրականության մեջ, մասնավոր արձակի մեջ»:²⁸

Վրա են հասնում քաղաքական հայածանքները: Ծանր և մահացու տարիներ: Մ. Արմենի անունը մի պահ հայտնվում է դատավճիռները ողջունողների շարքում,²⁹ որոնք քիչ անց իրենք են դառնում դատապարտյալներ (Արմենից բացի նաև Ջ. Եսայանը, Ն. Դաբաղյանը, Խ. Դաշտենցը, որը Հայաստանից հեռանալով մի կերպ փրկվեց): Մինչ ձերբակալությունը Արմենը դեռևս հնարավորություն է ունենում ողջունելու խորհուրդների 9-րդ համագումարում հաստատված ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը և այլոց հետ մեկտեղ հանդես գալ գրավոր խոսքով:³⁰

Հայ գրողների ընդհանուր ժողովում (1937, 17-20 ապրիլ), ուր շարունակվում են քաղաքական մերկացումները, Մ. Արագին հայտարարում է. «Յուրաքանչյուր գրական շեղում բերում է իր հետ նաև քաղաքական շեղում»:³¹ Դա ազդանշան էր, որպեսզի Մ. Կորյունը հիշեր Մ. Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» աղմկահարույց հողվածը և քննադատության թիրախն ուղղեր Արմենի դեմ:³² Հաջորդում է Մ. Սոդոմոնյանի ելույթը՝ ուղղված Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակի դեմ: Հանդես է գալիս Արմենը և փորձում պաշտպանել «Հեղնար աղբյուր»-ը, ասելով, որ ինքը վրիպել է միայն «Երևան» վեպում: Թերթը արձանագրում է. «Պատմելով «Նոյեմբեր» կազմակերպության անդամների նացիոնալիստական հակախորհրդային արարքների մասին, Արմենն աշխատեց որոշ չափով նվազեցնել իր դերն այդ ասպարեզում»:³³

Մարդուն դատապարտելուց և կործանելուց առաջ ստալինյան վարչակարգը գիտեր նաև նրան փչացնելու ձևերը:

Հերթը հասնում է Ա. Ոսկերչյանին, որը խոսում է Մ. Արմենի և Ս. Տարոնցու սխալների մասին, տեսակետ հայտնում, որ «նրանք մինչև վերջ էլ չխոստովանեցին իրենց սխալները». «Արմենի նկարագրած Գյումրու արհեստավորության մեջ շերտավորում չկա, պայքար չկա»:³⁴ Արմենի դեմ խոսում են նաև Ս. Հակոբյանը, Հ. Սելիջյանը: Այս չարամիտ հարձակումները հասունացնում են ճակատագրական բախտորոշ պահը: Ծառով հանդես է գալիս ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ամատունին և, ակնարկելով «Բակունցի խմբակը», մասնավորապես Արմենի մասին ասում. «Հենց այդ

²⁷ «Նորհրդային Հայաստան», 1934, թիվ 168, 23 հուլիսի:

²⁸ «Գրական թերթ», 1936, թիվ 12, 18 մայիսի:

²⁹ Նույն տեղում, 20, 10 սեպտեմբեր:

³⁰ Նույն տեղում, 1937, 7, 20 մարտի:

³¹ Նույն տեղում, 12, 23 ապրիլի:

³² Նույնը:

³³ Նույնը:

³⁴ Նույնը:

խմբակի ձայնափողն էր հանդիսանում գրող Մ. Արմենը, որը ապրիլի 23-ի որոշումից հետո հանդես եկավ «ազգային հատկանիշների խտացման» վերաբերյալ «տեսություն»-ով, որն ըստ էության մարտնչող մացիոնալիզմի պրոպագանդ էր»:³⁵ Նոր թափ է առնում Սահակ Կիրակոսյանը, հանդես գալիս «Երևանի» հետքերով և ազգայնամոլության ու անցյալի իդեալականության դիրքերից ջարդարարական ծանր հարվածներ հասցնում Արմենին:³⁶ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1937թ. սեպտեմբերյան պլենումում Անատունուն և Մուղդուսուն ձեռքակալելուց հետո՝ որպես հերթական «ժողովրդի թշնամիներ», ջարդարարական մոլեգնությունը մի նոր աստիճանի է բարձրանում: «Գրական թերթ»-ը հանդես է գալիս «Ավերբախականության հակահեղափոխական էությունը» խմբագրականով, որի մեջ Մ. Արմենի մասին ասված է. «Ավերբախականությունը մեզ մոտ՝ Խորհրդային Հայաստանում միաձուլվել էր բուրժուական մացիոնալիզմի հետ... Առաջ էին քաշում բուրժուական մացիոնալիզմի վարժված մաքսանենգ Մ. Արմենին...»:³⁷ Նույն հարվածի ուղղությամբ իր սուրն է բարձրացնում նաև Ասատուր Ասատրյանը և թերթի մույն համարում հանդես գալիս «Հակախորհրդային մաքսանենգություն մանկական գրքի անվան տակ» ջարդարարական հոդվածով: «Երրորդ միլիցիոներ» գրքույկի հեղինակը Բակունցի-Չարենցի հակահեղափոխական գրական բանդայի մոլեռանդ ներկայացուցիչ Մ. Արմենն է»:³⁸ Ոտքի է կանգնում հաջորդ ջարդարարը՝ Ա. Ոսկերչյանը, և իր հերթին շարունակում. «Նոյեմբեր» միության նախկին անդամ հակահեղափոխականները՝ Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Վ. Նորենց, Ե. Չարենց, Մ. Արմեն և այլն, հավատարիմ մնալով իրենց քաղաքական դավանանքին և միաձուլվելով ավերբախական թափփուկների՝ Ալազանի, Գյուլիքեկյանի, Վանանդեցու, Վշտունու և մյուսների հետ, միացյալ ճակատով շարունակում են պաշտպանել մացիոնալ սպեցիֆիկյան հակահեղափոխական սկզբունքները»:³⁹ Ապա նա անցնում է Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածին, այն բնորոշելով որպես խմբի «պլատֆորմը»՝ «ազգային հատկանիշների խտացման» մասին...

«Նոյեմբեր»-ի խումբը ենթարկվեց պրոլետարական գրողների սխեմատիզմի հասած գաղափարական հարվածների: «Ամենաթեթև» պատիժը Արմենը կրեց՝ տասը տարվա արտը...

Բ. Չարենցը Մ. Արմենի գրական ուսուցիչ

Ինչպես նկատեցինք «Ակունքների մոտ» հուշագրության մեջ Մ. Արմենը բազմիցս խոսում է այն մասին, որ Չարենցը նրա գրական ուսուցիչն է: Այդ կապակցությամբ նա արտահայտվում է նաև «Մարդիկ, որոնք կային» հուշագրությունների շարքի մեջ՝ նվիրված իր ժամանակակիցներին:

Արմենը վերահասաստում է. «Բայց Չարենցը ոչ միայն մեր ընկերն էր, այլև ուսուցիչը: Եվ այն էլ ինչպիսի՜ ուսուցիչ... Կոպտության հասնող անմիջականությամբ ու շիփշիտակությամբ նա անխնա քննադատում էր, ավելի ճիշտ՝ ջախջախում, ոչնչացնում էր մեր գրվածքների ամենաթեթև թերությունն անգամ... Բայց դրա դիմաց որքան էր ուրախանում Չարենցը մեր ամեն մի հաջողությամբ, գովում՝ առանց վախենալու չափազանցություններից... Մեծ երջանկություն է՝ քո գրական «օրորոցի» մոտ ունենալ այդպիսի բարեկամ և ուսուցիչ»:⁴⁰

Ե. Չարենցը շատ արագ արձագանքեց Մ. Արմենի «Կոմսոմոլիա» գրքի հրատարակությանը և «Մ. Արմեն, «Կոմսոմոլիա» վերնագրով տպագրեց «Նորք» հանդեսի 1923թ. 1-ին գրքում (էջ 262-264): Չարենցի համար այն գնահատելի էր կրկնակի՝ որպես երիտասարդ բանաստեղծի գիրք և որպես «Նոյեմբեր»-ի առաջին հրատարակություն: Նա ինչպես հարկն է գնահատում է երիտասարդ բանաստեղծին, որն ընդամենը 19 տ. էր, և այդ կապակցությամբ գրում. «Նոր անուն է Մ. Արմենը մեր գրականության մեջ, սակայն նրա առաջին իսկ քայլերը ցույց են տալիս, որ մենք գործ ունենք մի

³⁵ «Գրական թերթ», 1937, 18, 12 հունիսի:

³⁶ Նույն տեղում, 20, 26 հունիսի:

³⁷ Նույն տեղում, 32, 24 հոկտեմբերի:

³⁸ Նույնը:

³⁹ Նույն տեղում, 33, 31 հոկտեմբերի:

⁴⁰ Մ. Արմեն, Երկեր, հ. 4, էջ 186-187:

շնորհալի գրողի հետ, որ եթե լուրջ ուշադրություն դարձնի իր զարգացման վրա և ակտիվ կերպով կապված մնա ելնող դասակարգի պայքարին՝ մենք շատ շուտով հանձնին նրա կունենանք մի առաջնակարգ պրոլետ պոետ»:⁴¹ Այս գրքի հետ մեկտեղ Չարենցը հիշատակում է նաև մամուլում տպագրված «Մորս կարոտը» («Հայաստանի աշխատավորուհի», 1923, թիվ 1-2) պոեմը: Դիտողություններ անելով հեղինակին լեզվի և ոճի թերությունների կապակցությամբ, դրանք համարելով «գրչի անփորձության» և «անփութության» հետևանք, որոնք «շատ շուտով կարող են վերանալ, եթե հեղինակը հարկ եղած ուշադրությունը դարձնի դրանց վրա»՝ Չարենցը նրան համեմատում է ռուս պրոլետարական բանաստեղծ Ա. Բեդիմենսկու հետ, որը 1920-ական թվականներին եռանդով գրում էր կոմերիտմիության մասին: Ըստ Չարենցի՝ ռուս բանաստեղծի օրինակով, «Արմենը փորձում է տալ մեր կոմերիտմիության պատկերը նրա աշխատանքի և հանգստի ժամերին, խնդիր, որ միանգամայն նոր է և աննախընթաց մեր գրականության մեջ»:⁴² Չարենցը նշում է, որ Արմենն ինքնուրույն է՝ «իր նյութը կերպավորելու եղանակով, գրելաձևով և տաղաչափությամբ և առհասարակ կարելի է ասել, որ նա, իբրև գրող, միանգամայն նոր է և ինքնուրույն»:⁴³

Չարենցը նշում է, որ Արմենի ստեղծած նոր կերպարը՝ երիտասարդ սերնդի դեմքերն ու բնավորությունները «մնում են ընթերցողի մտքում»: Այս առումով առանձնացնում են նրա էպիկաները, որոնց ձևը, Արմենը վերցրել էր Չարենցի բալլադներից: Գրախոսության վերջում Չարենցը վերստին անդրադառնում է Արմենի լեզվին. «Գրքի ամենամեծ թերությունն է հեղինակի լեզուն. ահա հեղինակի ամենաթույլ կողմը, որի վրա նա շատ և շատ պիտի աշխատի: Գիրքը լիքն է սխալ մախադասություններով և պրոզաիզմներով, և սրանց մեծագույն մասը հետևանք են անհասկանալի անփութության: Հեղինակը, ինչպես երևում է, չի մշակում իր գրվածքները, հանգամանք, որի վրա եթե նա չդարձնի իր ուշադրությունը՝ նրա շնորհալի և առույգ գրվածքները կկորցնեն իրենց ամբողջ նշանակությունը: Հույս ունենք, որ Մ. Արմենը իր հետագա գործերում ավելի մեծ խնամքով կվերաբերվի դեպ իր ընդունակությունները, որ եթե ընկնեն կազմակերպված հունի մեջ՝ մենք հանձնին նրա կունենանք մեր լավագույն պրոլետ գրողը»:⁴⁴

Ակնհայտ է, որ բառի, տառի, խոսքի, պատկերի, անգամ կետի ու ստորակետի (կետադրության) հանդեպ այդքան ուշադիր բանաստեղծը չէր կարող հանդուրժել երիտասարդ հեղինակի թափփվածությունն ու անփութությունը գրի հանդեպ: Ընդառաջել, ոգևորել, բայց առաջին հերթին բարձր պահել գրականության շահերը՝ ահա սա էր Չարենցի սկզբունքային դիրքորոշումը գրական գործի մեջ:

Արմենին Չարենցը հաճախակի է մտաբերել, նրան նվիրել է բանաստեղծություններ, իր գրառումների մեջ հիշել է նրան: «27. XI. 1929» թվագրությամբ Երևանում գրել է «Միրելի Ա-ին» վերնագրով մի բանաստեղծություն: Ե. Չարենցի «Երկերի ժողովածու»-ի վեցհատորյակի մեջ այն ծանոթագրված չէ և հայտնի չէ այն ու՞մ է ուղղված՝ Արմենի՞ն, Ալսելի՞ն, թե՞ մեկ ուրիշի: Այն կարծիքի ենք, որ այն նվիրված է Արմենին՝ անցյալ օրերի մտաբերումով: Դա գրական կյանքի անցած ուղու հիշատակություն է, այն շեշտադրումով, որ որքան էլ թախիծով հիշես այդ ճանապարհը, բայց այլևս չես ցանկանա «Թողնել հեռուներն ու դառնալ ետ»:

Երբ անցած ուղին հուշով անշեջ
Խոցում է ինչպես կարոտի նետ,-
Խեղդում է նա այդ կարոտն իր մեջ,
Որ երբեք, երբեք չդառնա ետ...⁴⁵

1933թ. ապրիլի 28-ին Չարենցը գրում է «Բաց մամակ Խ. Հ. Գ. Մ. կազմկոմիտեին և «Գրական թերթի» խմբագրությանը» գրությունը՝ կապված Մ. Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածի հետ: Չարենցի գրությունը ժամանակին չի տպագրվել: Պահպանվել են սույն գրության մեքենագիր տարբերակները: Չարենցի հոդ-

⁴¹ Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Եր., 1967, էջ 184:

⁴² Նույն տեղում, էջ 184:

⁴³ Նույնը:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 186:

⁴⁵ Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1968, էջ 115:

վածն առաջին անգամ տպագրվել է «Գրականության մասին» (1957, էջ 128-156) գրքում, ապա զետեղվել «Երկերի ժողովածու»-ի 6-րդ հատորում (էջ 216-243):

Արմենի հոդվածի հետ մեկտեղ «Գրական թերթ»-ի միևնույն համարում տպագրվել էին Գ. Վանանդեցու «Լեզենդա «ազգային» և «միջազգային» ձևի մասին», Ե. Չուբարի «Չախջախել խմբակայությունը և մացիոնալ-դեմոկրատական տենդենցները», ինչպես նաև անստորագիր «Պայքար երկու ճակատով» հոդվածները՝ ուղղված Արմենի հրապարակման դրույթների դեմ: Չարենցը միանգամից ասում է, որ այդ հոդվածները նրա վրա թողել են «ծայր աստիճանի ճնշող տպավորություն»⁴⁶, որովհետև գրական խոսակցությունը ներքաշել են քաղաքական մեղադրանքների ոլորտ և կոչ արել ջախջախել թե՛ հոդվածի հեղինակին և թե՛ այդ միտումները պաշտպանող գրողներին:

Չարենցը ոչ միայն գրողի, այլև գրականագետի ու քննադատի համակողմանի իմացություններով պաշտպանում է և՛ Արմենին, և՛ նրա դրույթները, և՛ ամբողջ հոդվածի զաղափարագեղագիտական համակարգը: Ամենակարևորը՝ նա Արմենին պաշտպանում է քաղաքական մեղադրանքներից՝ մտքի կուռ տրամաբանությամբ ժխտելով ընդդիմախոսներին: Իր հոդվածում Չարենցը պարզ ու որոշակի ձևակերպում է ժամանակի գրականության առջև դրված հիմնական խնդիրը, ըստ որի՝ «...ազգային ձևը գրականության մեջ հանգում է ոչ այլ ինչի, եթե ոչ բովանդակության ռեալիստական կոնկրետ դրսևորման, այսինքն՝ բովանդակության այնպիսի դրսևորման, երբ, իբրև ձև իրենց արտահայտությունն են գտնում երկուսն տվյալ թեմային, տվյալ ազգային միջավայրին հատուկ բոլոր հատկանշական կողմերը...»:⁴⁷ Չարենցի համար «մի փոքր սխալ է» Արմենի կիրառած «միջազգային ձև» արտահայտությունը, որովհետև այն, ինչպես ազգային ձևը, չի մարմնավորում որոշակի հատկանիշներով (լեզու, կոլորիտ և այլն):

«Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի «Ձանազան բանաստեղծություններ և թարգմանություններ» շարքում Խ. Աբովյանին, Հ. Թումանյանին, Մ. Մեծարենցին, Ա. Մյասնիկյանին, Գ.յոթեին ու Հայնեին նվիրված բանաստեղծությունների կողքին Չարենցը հիշել է նաև Մ. Արմենին: Վերնագրված է «N. N.», բայց հաստատապես ուղղված է նրան.

Դու մեր մեջ ամենից կրտսերն ես,
Եվ մոխիրի վրա մեր անցյալի
Ուռճանում է քո մեջ ապագայի սերմը՝
Մեր դպրության գալիքը պանծալի:

Բանաստեղծությունը թվագրված է «18. IV. 1933» և համընկնում է Մ. Արմենի «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածի գրության-տպագրության օրերին, որը «Գրական թերթ»-ում լույս տեսավ 1933թ. ապրիլի 21-ին (թիվ 7), այսինքն՝ Չարենցի բանաստեղծությունից 3 օր անց: Մա վկայում է հոդվածի նախապատրաստական փուլում Արմենին սատարելու Չարենցի պատրաստակամության մասին:

Չարենցը Արմենին անդրադարձել է նաև իր օրագրային գրառումների մեջ: «14. III. 1934» թվագրությամբ նշումների մեջ գրում է. «Մեր երիտասարդ գրողներից ես ամենից շատ սիրում և հավանում եմ Արմենին. թվում է, որ մեր նորագույն գրականության ամենահինքնուրույն և ամենալուրջ դեմքը նա է: Հիշում եմ նրա «մուտքը» Երևան. 1926 թվին էր, նրան ինձ մոտ բերեց Գ. Մահարին: Նրա առաջին երկը, որ ես կարդացի «Գազային երազ»-ն էր: Կարդացի և զարմացա. ոչ մի գրող իր առաջին քայլերից այդքան ինքնուրույն չի եղել, որքան Արմենը: Եվ... բնորոշ է մեր իրականության համար. նրան ոչ միայն այն ժամանակ չնկատեցին իբրև արտառոց մի ուժ, մի երևույթ, այլ մինչև հիմա էլ չեն նկատում»:⁴⁸ Ակնհայտորեն Չարենցը շփոթում է. 1926-ը պետք է լինի 1925 թիվ: Չարենցը դեռ շարունակում է. «Իսկ Մտ. Չորյանի նման միջակ տափակությունը նույնիսկ Արմենի «Երևանը» համարում է աշակերտական թոթովանք»:⁴⁹

1935թ. «Նոյեմբեր» խմբակցության մասին Չարենցն արել է այսպիսի գրառում.

«1. Ծագումը. - «Նոյեմբեր». - իմ հիմնական մտտեցումը՝ զուտ գրական էսթետիկական մտտեցում. - Գ. Մահարի - Մ. Արմեն (այն ժամանակ հետևողական պրոլետ գրող). -

⁴⁶ Ե. Չ ա ռ ե ն ց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 216:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 224:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 477-478:

⁴⁹ Ե. Չ ա ռ ե ն ց, Նորահայտ էջեր, Եր., 1996, էջ 160:

հիմնական կադրը՝ ես, Գ. Մահարի, Մ. Արմեն, հետո - Ալսելի. - Իմ ծանոթությունը Ա.-ի (Ալսելի-ի՝ Գ.Խ.) հետ 1926թ-ին՝ արտասահմանից հետո.-իմ անվստահելի վերաբերմունքը դեպի նա՝ սկզբում, - նրա գրական աշխատանքի երկու կողմը՝ հիանալի նովելիստ և մակերեսային օչերկիստ. - «Մթնածորը», - գյուղական օչերկները. - Նրա տարօրինակ ընթացքը սկզբից եւք միության ներսում . - էպիզոդիկ մասնակցությունը միության գործերին: «Ժխումը» - փոխադարձ սիմպատիաներ «Նոյններին» կենտրոնական ուժերի միջև՝ Չ-ց, Ա-ն, Բ-ց, Մ-ի. - կենցաղային ամենի անկում.- Բարեկամություն Ա.-ի հետ. կրկին անշոշափելի: Վերջին «Ա-ն» Ալսելի Բակունցն է և ոչ թե Արմենը: Այս կապակցությամբ Չարենցը նաև գրել է. «Մեր քառյակի ներսում համակրանքները բաժանվում էին այսպես. Չարենց-Արմեն, Բակունց - Մահարի»:⁵⁰

1935թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի խորհրդայնացման 15-րդ տարեդարձի կապակցությամբ Չարենցը գրել է «Տխուր կարուսել» բանաստեղծությունը՝ «Ալսելին, Արմենին, Մահարուն» ուղերձով, որի մեջ իր ծանր օրերի զգացողությամբ հայացք է նետում իրականությանը և իր հետ մեկտեղ այդ հայացքի ուղղությամբ թեքում իր ամենամեղմամբ գրական ընկերների հայացքները, որոնցից արդեն դժգոհ էր.

Այս, մենք բոլորս ենք սիրելի հեքիաթներն այդ լույս,
Պատմություններն այդ՝ գրված մարդկանց մասին մեծ,
Ե՛վ դառնություն, և՛ թախիծ, և՛ տանջանք լուռ
Այդ ոսկեկազմ գրքերում հմայել են մեզ:

Եվ մենք հետո՛ ենք միայն հասկացելիաճախ
Արդեն բեկված, - որ, ավա՛ղ, գրքերում այն մեզ
Միայն վարդերն են գերել, իսկ խոցերը չար
«Պատմություն» են թվացել՝ գրված «հենց այնպե՛ս»...⁵¹

Այս ոգով Չարենցն ունի նաև մեկ այլ բանաստեղծություն՝ «Իմ «ընկերներին»՝ Ալսելին, Արմենին, Մահարուն», որի մեջ նրանցից, հատկապես Ա. Բակունցից սկիզբ առած խզումը, աստիճանաբար խզում է առաջացնում նաև մյուսների միջև: Այդ իսկ պատճառով «ընկերներին» բառը դնում է չակերտների մեջ և գրում.

«Խուժանությունը» ոգու մեզ այնպես ցրեց,
Որ դժվար թե հավաքվի մեր «թաբունը» հին.
Բայց միայն ինձ է հայտնի, մեկ էլ Ալսելին,
Թե սրանից ո՞վ շահեց և ո՞վ կորցրեց...⁵²

Ակնհայտ է, որ տարածայնությունները հեռացրել էին իրարից նախկին «Նոյններ»-ականներին:

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАЧАЛО И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МКРТЫЧА АРМЕНА В 1920-30гг.

___ Резюме ___

___ Г. Хачатрян ___

Обосновавшись в Ереване в 1925г., М. Армен сразу же попадает в бурный водоворот литературной жизни столицы. Он активно сотрудничает с Е.Чаренцом, Г.Маари, А.Бакунцем и другими видными представителями литературы. В статье подробно описывается начальный период литературно-публицистической деятельности М.Армена, его полемика и споры за истинную литературу, создателем которого М.Армен считал Е.Чаренца.

Его начали обвинять в местном национализме, потом начались политические гонения, завершившиеся ссылкой на 10 лет.

В статье особо подчеркивается глубокая заинтересованность Чаренца в развитии перспективного молодого писателя.

⁵⁰ Ե. Չ ա ռ ե ն ց, Ա ն տ ի յ և չ հ ա վ ա ք վ ա ծ եր կ եր, Ե., Գ Ա հրատարակչություն, 1983, էջ 474:

⁵¹ Ն ո յ ն տ ն եր ու մ, էջ 102:

⁵² Ն ո յ ն տ ն եր ու մ, էջ 536: